

УДК 811.161.2'373'7

**АЛОГІЧНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ І МОВНА ГРА:
СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ**

Артеменко Галина

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
Чернівці, Україна*

У статті проаналізовано поняття мовної гри й логічності / алогічності як риси фразеологізму, встановлено їх відмінності та сформульовано особливості фразеологічних одиниць у аспекті логіки.

Ключові слова: фразеологізм, алогічність, логічний закон, мовна гра.

У сучасній науці все частіше простежується тенденція до досліджень та відкриттів на перетині кількох дисциплін; такі комплексні пошуки покликані надати якомога точнішу інформацію про людину, світ та їх взаємодію. Одним з основних питань, які постійно перебувають у полі зору науковців, залишається проблема пізнавальних, мисленневих та мовно-мовленневих процесів у мозку людини. У цьому аспекті пошук логіко-стереотипних моделей утворення фразеологізмів є проблемою актуальною, оскільки вона може пояснити онтологічне підґрунтя та пізнавальні механізми, які є основою та причиною виникнення стійких одиниць.

Фразеологізми з погляду логіки аналізуються як такі, що відповідають або не відповідають основним правилам та закономірностям, відповідно до яких організована наша пізнавальна та мисленнево-мовна діяльність, тобто законам логіки, які „є знаряддям пізнання дійсності, необхідною умовою точного, адекватного відображення мисленням зовнішнього світу. Щоб мислення приводило нас до істини, воно має відповідати вимогам формально-логічних законів – закону тотожності, суперечності, виключеного третього та достатньої підстави” [3]. Таким чином, логічними є такі мовні одиниці, які не суперечать законам логіки; усі ж вторинні мовні знаки (в тому числі й фразеологізми), утворені художнім переосмисленням денотативного образу, є більшою чи меншою мірою алогічними.

Однак логічний закон – це не лише строго формалізована схема роботи мозку під час сприймання та обробки інформації, це система закріплених у свідомості та мові стереотипів, які роблять можливою структурування, зберігання та опрацювання нових знань відповідно до вже накопиченого досвіду. Такі логічні стереотипні схеми мислення та пізнання відображаються у мові, зокрема у фразеологізмах: „Формування стереотипів мислення відображає шляхи осмислення навколишнього світу людиною і самої себе як частини цього світу, і тому стереотипи (зокрема й закріплені в мові) виступають особливим способом структурування знань і уявлень про об’єктивну дійсність” [13, с. 30]. Такий погляд на мовно-мисленнєве підґрунтя стійких одиниць дає змогу простежити логічні шляхи утворення алогічних фразеологізмів, логізувати їх.

Дослідження логічності фразеологізмів у науковій літературі пов'язане перш за все із виокремленням алогічності як однієї із властивостей фразеологізмів (іноді навіть класифікаційної). Вдалою, зокрема, однак такою, що потребує, на нашу думку, уточнення, є класифікація О. Аксамітова, який, аналізуючи процеси утворення фразеологізмів, виділяє одиниці, утворені на логіко-семіологічній (*язик без кісток, язик не повертається*) та алогічній основах (*груші на вербі, з руками відірвати*), стверджуючи, що крім алогічних існують також вирази, які не порушують логіки, однак не мають еквівалентного вільновживаного словосполучення (*вовк у овечій шкірі, стріляний горобець, бабине літо*) [1, с. 17]. Загалом алогізмом узагальнено називають спосіб формування зовнішньої форми фразеологізму на основі поєднання несполучених лексем, контрасту тощо. Л. Буянова та О. Коваленко стверджують, що „повне переосмислення, що супроводжує утворення ідіом, ґрунтується на якому-небудь із видів тропу, на алогізмі або добре відомому в цій культурі висловлюванні”, однак не розшифровують поняття алогізму, а до тропів, які є мотиваційною базою фразеологізмів, зараховують метафору, метонімію, порівняння, гіперболу, літоту, перифраз, оксюморон [2, с. 12]. Таким чином, алогізм протиставлено тропам як таке явище в процесі утворення фразеологізмів, що не має мотиваційної бази або в якому її встановити неможливо.

Одним із аспектів вивчення логічних відношень та властивостей фразеологізму є дослідження співвідношення понять „алогізм” і „мовна гра” та взаємозв'язків між ними. О. Тимчук стверджує, що мовна гра в стійких сполученнях слів виявляється „як несерйозна “етимологізація” звороту, поєднання в контексті фразеологізованої і вільної конструкції, граматичне переоформлення фразеологізованих зворотів за зразком вільних синтаксичних конструкцій, контамінування двох конструкцій, розчленування стійких зворотів, розгортання слова у фразеологізм, стягнення стійких зворотів із обігранням певного зразка” [8], однак аналізує фразеологізми та їх перетворення лише в межах тексту, де засобом творення гри часто є сам контекст, а не фразеологізм (напр., *Вибори не за горами (тобто “скоро”), хоча й за кордоном*). У таких випадках йдеться про мовну гру як обігрування значення чи форми цілісного виразу; алогічність тут також є контекстуальною („неправильний” для фразеологізму контекст), а не власне фразеологічною („неправильний” фразеологізм).

Мовну гру тлумачать як „особливу форму лінгвокреативного мислення, яке є результатом запрограмованого порушення мовної схеми і свідомого відхилення від мовної норми з метою досягнення певного ефекту (найчастіше комічного)” [12, с. 9]. Таким чином, мовна гра свідомо і цілеспрямовано „руйнує мовні „шаблони” [14, с. 2], що призводить до алогічності мовних одиниць, тобто до порушення усталених уявлень про логічні зв'язки між предметами та явищами дійсності.

Поняття гри та алогізму найтісніше перетинаються тоді, коли каламбури розглядають як частину фразеології, оскільки навіть за визначенням це „алогічні витвори, а також різного роду дотепи, побудовані на грі слів” [10, с. 186]. Яскравим прикладом є каламбури-монологи, в яких алогізм проявляється через численні

повтори, вживання несумісних за лексичним значенням слів, несподіване закінчення, що суперечить усій розповіді: „Перше, що я горілки і в рот не беру, друге – що й день не такий, а третє – що я вже випив” [11, с. 502], „Хоч піду до їх, та не піду в двір, хоч піду в двір, та не піду в хату, хоч піду в хату, та не сяду за стіл, хоч сяду за стіл, та не буду їсти!” [11, с. 461], „Говорила-балакала до самої смерті, а перед смертю взяла мазницю та й пішла по мед” [11, с. 481], „Ой, жінко, нездужаю! Якби ти мені зварила вареників... Та не вари 40, бо не з'їм, а звари 39 та великих ... може б, я з'їв та чи не одужав” [11, с. 424].

У каламбурах алогізм створюється навмисно і передбачається вже самим змістом-задумом цієї мовної одиниці, проте тут можливий і логічний зв'язок між компонентами, такий, що відповідає дійсності та правилам сполучуваності слів (*від одного втік, а другого не здогнав* [11, с. 123], *хіба помилившись правду скаже* [11, с. 165], *добре в гостях погуляти, коли з дому їсти взяти* [11, с. 688], *чорт-зна хто кума б'є, та мені не доведеться* [11, с. 690], „Чому такий веселий?” – „Женюся!” – „Чому голову повісив?” – „Оженився” [11, с. 634]). „Каламбурна гра, – як слушно зауважує О. Селіванова, – не завжди є парадоксальною, а має несуперечливу логіку і зміст, відповідний семантиці складників” [6, с. 188]. Таким чином, алогізм як семантична суперечливість компонентів не може бути визначальною рисою каламбуру, з іншого боку, алогізм не варто зводити лише до гри слів.

С. Мойсєєва та А. Валюшкіна серед алогічних фразеологізмів виділяють: 1) оксюморон – стійкі сполучення слів, побудовані на внутрішньому контрасті деяких сем, які входять до складу лексичних значень компонентів словесного комплексу; 2) парадокси – сполучення слів, які суперечать життєвій практиці, однак позбавлені внутрішнього семантичного контрасту [4, с. 104–105]. Дослідниці вказують на відмінність між фразеологізмами із контрастним протиставленням компонентів та одиницями, компоненти яких просто логічно несумісні. Такий поділ змушує розрізняти алогізм навмисний, що базується на мовній грі і представлений оксюморонами, антиноміями, каламбурами, та алогізм як „неправильність” поєднання компонентів фразеологізму, їх невідповідність ustalеним нормам сполучуваності слів.

Таким чином, алогізм фразеологізмів лише частково співпадає з поняттям мовної гри. Про мовну гру у фразеології можна говорити тоді, коли основою фразеологічної одиниці є зумисно „помилкове” використання з певною метою (для комічного, іронічного, гумористичного ефекту):

1. Співзвучних слів: *звідки ти?– Я не звідки, я з доброї горілки* [5, с. 777], *чудасія про Мусія* [5, с. 353]; *як Павло, так й весело* [5, с. 212]; *заплач, Матвійку, дам копійку* [5, с. 211]; *бери, Даниле, хоч тобі й не миле* [5, с. 207]; *без Гриця і вода не освятиться* [5, с. 206]; *казала Катруся — я до мами вернуся* [5, с. 219]; *нашій Гортині гарно і в хустині* [5, с. 218]; *я до Олени, а вона до мене* [5, с. 220]; *то не Фекла, а справжнє пекло* [5, с. 222]. У більшості таких виразів використання антропоніма залежить від його здатності до римування і є алогічним, оскільки мотивується не семантикою, а виключно формою слова. Така фразеологізована гумористично-сатирична характеристика людини-носія імені створює за цими

відповідними іменами в мові й свідомості людини сталий образ, який у дійсності не співвідноситься з рисами будь-якого іншого носія цього імені.

2. Синонімії: *тільки що помер, а вже й неживий* [11, с. 563], *давай закуримо ще твого, бо чужий надоїв, що воно за сіно, коли одна суха трава* [11, с. 777], *нема мочі – одна сила* [11, с. 776], *бодай не казати, а говорити можна* [11, с. 777]. Тут мовна гра, що з лінгвістичної точки зору базується на використанні синонімів у ролі антиномій, порушує закон несуперечності, за яким „два судження, в одному з яких щось стверджується, а в другому те саме в той же час і в тому ж відношенні заперечується, не можуть бути одночасно істинними... Об'єктивною основою закону несуперечності є те, що один і той самий предмет не може одночасно мати і не мати одну і ту ж властивість” [9].

3. Антонімії: *і пити вмерти, і не пити вмирати* [11, с. 510], *за вашим шепотом нашого крику не чути* [11, с. 478], *давали, та з рук не пускали* [11, с. 426], *щедрий: за копійкою аж труситься* [11, с. 425], *де гроші подіти – нема за що калитки купити* [11, с. 297], *такий добрий урожай, що молотив цілий день, а віяти нічого* [11, с. 255], *як хочеш їсти, то пий воду* [11, с. 62], *в чоботях ходить, а босі сліди робить* [11, с. 55], *ніхто не знає, лиш дід та баба та ціла громада* [11, с. 52]. Такі конструкції також порушують логічний закон несуперечності: в одному виразі як одночасно істинні поєднуються різного роду антиномії: *і я навчуся на сьомій дитині дівувати* [11, с. 620], *навіщо сліпцеві дзеркало – він і в воду подивиться* [11, с. 781], *за деревами й лісу не бачив* [11, с. 442], *юрба, коли нікого нема* [11, с. 779], *сам голій, а сорочка за пазухою* [11, с. 779], *недавно осліп, а нічого не бачить* [11, с. 778], *воно б дуже добре, та нікуди не годиться* [11, с. 771], *а де той хліб, що вчора з'їли* [11, с. 61].

4. Багатозначності слова та омонімії (*батько був середній хазяїн – торби по боках, а сам посередні* [11, с. 77], *ми зовсім безгрішні – ні гріхів, ні грошей нема* [11, с. 776], *пристойний, де поставиш – стоятиме* [11, с. 776], *млин меле – мука буде, язик меле – біда буде* [11, с. 477], *не я хліб їм, він мене їсть* [11, с. 62], *пішли наші вгору – по два на шибеницю* [11, с. 142], *рив, доки жив, а по смерті його зарили* [11, с. 564]). У таких фразеологізмах алогічність проявляється через порушення закону тотожності, за яким „кожна думка має бути чіткою за обсягом, ясною за змістом і залишатися незмінною в ході одного й того ж міркування” [9, с. 117], оскільки гра слів побудована на різному тлумаченні значень одного слова в одному контексті.

5. Гіперболізації: *перевернути [увесь] світ* [7, с. 490], *заступити світ* [6, с. 252], *море по коліна* [7, с. 405], *гори покотити* [7, с. 563], *прихилити неба* [7, с. 568], *дихнути ніколи* [7, с. 201], *самому чорту брат* [7, с. 37], *з вареної крашанки курча висидить* [7, с. 84], *з піску мотузки сучить* [7, с. 701]. Прагнення виразити надмірність явища, ознаки, відчуття призводить до конструювання неправдивого виразу, логічно невиправданого та неможливого.

Отже, гра слів у фразеологізмах представлена широким спектром виразів, у яких бажання мовців обіграти, висміяти ситуацію дійсності втілене у виразах алогічних, компоненти яких безпосередньо в дійсності поєднані бути не можуть.

Однак алогізм як ознака фразеологізму не обмежується лише мовною грою, а й

включає вирази, які О. Селіванова називає терміном „парадокс”, що не є навмисною грою слів, а когнітивною та психічною здатністю людини „створювати знакові засоби, смислові зв’язки між складниками яких не відповідають реальній картині світу і демонструють суперечливість буквального і фігурального способів позначення” [6, с. 187]. Такі фразеологізми, алогізм яких пов’язаний зі здатністю нашого мозку підсвідомо упорядковувати інформацію, створювати образи та виражати їх мовою, безперечно, потребує детального аналізу.

Отже, сукупність алогічних фразеологізмів має бути уточнена та класифікована на: 1) фразеологічні одиниці, у яких алогізм спричинений мовною грою, зумисним обігруванням форми та значень компонентів виразу; 2) фразеологізми, алогічний компонентний склад яких можна логізувати та пояснити через відбиті у них механізми переосмислення дійсності. Мовна гра є важливим складником творення фразеологізмів та виразником свідомого порушення норм мовних, але не мисленнєвих, оскільки людина знає і розуміє, наскільки алогічно предствлено дійсність у таких фразеологічних одиницях. Алогічність суміжна з поняттям мовної гри лише для частини фразеологічних одиниць, однак і в інших фразеологізмах алогізм чітко простежується, і підґрунтям його є підсвідоме творення експресивних стійких виразів із уже існуючого мовного матеріалу, яке в перспективі потрібно аналізувати із залученням логічних законів, логіко-лінгвістичних схем та моделей.

Список літератури

1. Аксамітаў А. С. Беларуская фразеалогія / А. С. Аксамітаў. – Мінск : „Вышэйшая школа”, 1978. – 224 с.
2. Буянова Л. Ю. Русский фразеологизм как ментально-когнитивное средство языковой концептуализации сферы моральных качеств личности : монография / Л. Ю. Буянова, Е. Г. Коваленко. – 2-е изд., стереотип. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2012. – 184 с.
3. Жеребкін В. Є. Логіка : підручник / В. Є. Жеребкін – 2-е вид., стереотип. – Х. : Основа. К. : Знання, 1998. – 256 с.
4. Моисеева С. А. Семантический алогизм компонентов фразеологических единиц / С. А. Моисеева, И. А. Волошкина // Фразеология и когнитивистика : сб. докл. 2-й Междунар. науч. конф. : в 2 т. / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2010. – Т. 2. – С. 102–107.
5. Прислів’я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упор. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1990. – 528 с.
6. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти) : монографія / О. Селіванова. – К.–Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
7. Словник фразеологізмів української мови. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
8. Тимчук О. Т. Семантико-стилістичне явище гри слів в українській мові: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Тимчук Олена Тихонівна – К., 2003. – 1 с.
9. Тофтул М. Г. Логіка. / Тофтул М. Г. – К. : Академія, 2002. – 368 с. Режим доступу: <http://readbookz.com/books/184.html>
10. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 400 с.
11. Українські народні прислів’я і приказки. / Упоряд. В. Бобков, Й. Багмут, А. Багмут. – К., 1963. – 800 с.
12. Усолкіна А. В. Языковая игра как текстообразующий фактор : автореф. дис. на соис. учен. степени канд. филол. наук / А. В. Усолкіна – Екатеринбург, 2002. – 20 с.

13. Хайруллина Р. Х. Фразеология как система миропонимания народа: стереотипы мышления / Р. Х. Хайруллина // Фразеология и когнитивистика : сб. докл. 2-й Междунар. науч. конф. : в 2 т. / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2010. – Т. 2. – С. 26–30.
14. Цикушева И. В. Феномен языковой игры как объект лингвистического исследования / И. В. Цикушева // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – СПб., 2009. – № 12(90) : Общественные и гуманитарные науки (философия, история, социология, политология, культурология, искусствоведение, языкознание, литературоведение, экономика, право). – С. 169–171.

Артеменко Галина. Алогичность фразеологизма и языковая игра: соотношение понятий / Галина Артеменко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2012. – Т. 25 (64), №2 (1). – С. 280–285.

В статье проанализированы понятия языковой игры и логичности / алогичности как характеристики фразеологизма, установлены их отличия и сформулированы особенности фразеологических единиц в аспекте логики.

Ключевые слова: фразеологизм, алогичность, логический закон, языковая игра.

Artemenko Galina. Idiom's Illogicality and Wordplay: Concepts Correlation / Galina Artemenko // Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. – Series: Philology. Social Communications. – 2012. – V. 25 (64), №2 (1). – P. 280–285.

The article analyzes the concept of language game and logicality / illogicality as phraseological features, set their differences and specific features of idioms in terms of logic.

Key words: idiom, illogicality, logical law, wordplay.

Стаття надійшла до редакції 5 липня 2012 року